

Мораль, влада та гуманістичні принципи у суспільному ідеалі: ретроспективний аналіз

Корнієнко В. О. (Вінницький державний технічний університет)

Розкрито проблеми формування суспільного ідеалу, як образу майбутнього. Доведено необхідність визначення умов сталості та ефективності тих ідеалів, котрі існують сьогодні у суспільній свідомості. Визначено, що під сталістю суспільного ідеалу можна розуміти довготривалість його існування у суспільній свідомості та масштабність сприйняття (що ототожнює його з національною ідеєю), а під ефективністю — мораль та владу, що він на них тримається, та відповідність національному менталітету.

Ключові слова: суспільний ідеал, національна ідея, мораль, правова держава

Сьогодні не підлягає сумніву, що лише те суспільство здатне досягти і досягає успіхів в економічній, соціальній, політичній сферах, яке сповідує систему сталих цінностей, в тому числі ідеалів. Безумовно і те, що кожен має право мати чи не мати свої ідеали, а нав'язувати їх суспільству неможна. Практика радянських часів, що навіювала єдиний для всіх ідеал, ототожнений у міфічній комуністичній конструкції, це підтвердила.

З іншого боку, людина — істота історична. Вона живе у кінцевому часі і усвідомлює свою кінцевість. Але вона усвідомлює і свою причетність як до минулого, так і до майбутнього. Образ майбутнього є її невід'ємним атрибутом. Отже, людина не може жити без ідеалів, вона повинна спиратися на певні ідеали [1]. Це з необхідністю виводить на проблему визначення умов сталості та ефективності тих ідеалів, котрі існують сьогодні у суспільній свідомості. В існуючій науковій літературі з проблем ідеалу це питання фактично не досліджувалося, якщо не звертати увагу на досить загальну думку Д. С. Черкашина про те, що «ефективність впливу ідеалу на історичну необхідність залежить від того,

наскільки тісним є його зв'язок з потребами, інтересами, ідеальними мотивами, метою діяльності людини» [2].

Але якщо обумовити, що під сталістю суспільного ідеалу можна розуміти довготривалість його існування у суспільній свідомості та масштабність сприйняття (що ототожнює його з національною ідеєю), а під ефективністю — мораль та владу, що він на них тримається, та відповідність національному менталітету, то в тому і в іншому випадку суспільний ідеал може являти собою певну екстраполяцію у майбутнє. Причому моральний компонент — це один з головних системотворчих факторів будь-якого ідеалу: економічного, політичного, екологічного тощо. Досвід його обґрунтування ми можемо знайти і в історичній думці, що може допомогти нам сьогодні, насамперед, у теоретично-пізнавальному аспекті. Так, обґрунтування морального ідеалу — одна з провідних тем філософії ранніх слов'янофілів. В усій історії етики і слов'янській етичній думці у тому числі можна виділити два головних підходи до формування і обґрунтування морального ідеалу.

Перший підхід міститься у виборі і відстоюванні моральних позицій, норм приватного і суспільного життя, що забороняють будь-які насильницькі засоби боротьби із зовнішнім злом. Зло, похідне від недосконалої системи людських взаємовідносин, має бути усунене самою зміною внутрішніх психологічних установок, а не суспільно-перетворювальними діями. За умов такого підходу добро полягає в збереженні особою духовного і морального порядку шляхом само-удосконалення і покори перед зовнішніми обставинами. Інший підхід пов'язаний з соціальним або морально-релігійним конструюванням як засобом боротьби із суспільним злом і утвердженням суспільного добра, із створенням певних схем суспільних взаємовідносин, які виключали б прояви зла або соціальної несправедливості.

Цей підхід характеризується певним дистанціюванням, віддаленістю від реалій життя. Він начебто нав'язує недосконалому життю досконалі або більш прийнятні форми. Його можна назвати романтичним на відміну від першого стійкого, що значно більшою мірою враховує реалії життя і схиляє людину до стійкого протистояння ворожим обставинам. Для російської думки XIX ст. більш близьким або більш розповсюдженим виявився другий,

романтичний підхід до формування морального ідеалу. І лише деякі мислителі відстоювали стійкий, непротивленський ідеал.

Найчастіше моральність пов'язувалась в російській національній свідомості з соціальністю і в формах соціальності втілювалась в певні цінності і норми. Особливий сплав моральності і соціальності за умов провідної ролі останньої характерний і для філософських етичних учень слов'янофілів і для Вол. Соловйова, що дає можливість говорити про їх романтичну орієнтацію. Ранні слов'янофіли А. С. Хомяков (1804-1860) і І. В. Кіреєвський (1806-1856) були фундаторами оригінальної російської філософської традиції. Проблеми, що хвилювали слов'янофілів, торкалися в першу чергу особливого шляху Росії, шляху духовного, історичного і морального.

Одне з ключових питань для Хомякова містилося в пошуку тих етично-соціальних методик, що були спроможні змінити течію російського життя у відповідності до ідеалу органічності і самобутності. Їх моральний ідеал, так само як і ідеал суспільний та економічний, можна сказати виводився, логічно витікав з природи російського народного організму. Цілісність органічна вбачалась слов'янофілам обов'язковою передумовою цілісності моральної і духовної. Мотиви, якими керувалися слов'янофіли, створюючи власну філософію, не в останню чергу були пов'язані з глибоким незадоволенням результатами розвитку філософії в Германії в 30-х роках ХІХ ст. І Хомяков, і Кіреєвський були добре освічені в німецькій класичній філософії і досить критично оцінювали її досягнення. А. С. Хомяков прямо говорив про духовний занепад цієї філософської традиції. «Строгий (хотя и неполный) в своем анализе, ничтожный в своем синтезе, гегелизм в своем падении показал всю глубину духовной бездны, над которой уже давно, сама того не зная, стояла философствующая Германия» [3, с. 202].

Рішуче засуджує Хомяков гегелівську ідею правової держави як втілення об'єктивного духу. Протиставляючи логіку внутрішнього розвитку особистості логіці якоїсь сумнівної істоти - об'єктивного духу, Хомяков іде далі — від логіки внутрішнього розвитку конкретноісторичних, національних особистостей до їх історії і намагається в своїх дослідженнях викрити ті історичні передумови, на яких базується історія будь-якого конкретного народу. Засади російського життя і російської історії суттєво відрізняються у нього від засад європейських народів і

європейської історії. Засади російського життя — цільність і розумність, засади західного життя — роздвоєння і розсудливість. Основою, захисником і єдиним засобом втілення ідеальних засад російського життя в життя дійсне є у слов'янофілів, і у Хомякова зокрема, дійсна християнська віра — православство. Російський шлях - шлях віри, тобто реалізація життєвих засад через призму і за допомогою віри. Західний шлях — шлях розсудливого знання, жорсткої правової регламентації і погодження різноманітних життєвих засад. Духовна єдність з ближнім в любові, яка не заперечує, а передбачає свободу індивідуальної волі, що розуміється як воля до Бога, вбачається Хомякову ідеалом моральним і в той же час ідеалом суспільним і побутовим. Гарантом дійсно християнського способу життя, за думкою філософа, являється єдина, світла, соборна і апостольська Церква, тобто православство.

Тільки православство може вважатися єдиною, святою, соборною і апостольською Церквою, тільки в ньому зберігаються і продовжуються традиції перших християнських общин, — багаторазово і з різних приводів стверджував Хомяков. За Хомяковим, мета всіх життєвих прагнень людини, найвище благо, найкращий спосіб життя є любов. Любов, таким чином, втілює в собі, по-перше, мету морального життя, по-друге, його основу, його витoki і, по-третє, любов — це джерело морального (і будь-якого іншого) пізнання. Головна заповідь християнства — заповідь любові до Бога і до ближнього. У слов'янофілів любов до ближнього навіть в більшій мірі є об'єктом різного роду моралістських розмірковувань, ніж любов до Бога. Любов є змістом їхнього морального ідеалу і вона ж є головним критерієм при оцінці слов'янофілами того чи іншого суспільного устрою чи інституту. Який суспільний устрій в найбільшій мірі проявляє засади любові, той і є найбільш бажаним і прийнятним. Який соціальний інститут в найбільшій мірі зберігає любов між людьми, той найбільш гіден бути основою суспільного устрою.

Причому в подальшому у слов'янофілів моральний ідеал якимось відступає на другий план, і ідеал соціальний ретельно розробляється і обговорюється. Суспільний ідеал, який у Хомякова розглядається у вигляді общини як підмурка суспільного устрою, спирається, з одного боку, на родинний побут, з іншого боку, на самодержавне царське правління. Родинний побут зберігає і

примножує любов між родичами, самодержавні засади виховують в людині благочестя — любов до Вітчизни і до народу. Проте головним джерелом і охоронцем тайни-заповіді любові є православна соборна Церква, через яку людина приходиться до любові всесвітньої. Це стає можливим завдяки тому, що сільська община, світ у Хомякова, якимсь переплітається з общиною церковною, в якій якраз послідовно проводиться принцип соборності — спілкування людей в любові і в Господі.

Моральне виховання відбувається, згідно з думкою філософа, спочатку в родині, де людині прищеплюється любов до рідних і близьких, потім в общині, яка примушує людину відчувати свою племінну рідність, і, нарешті, у вірі, яка дає відчуття загальнолюдської близькості. Родинне, національне і загальне представляють у філософа не тільки три стадії морального виховання, але і три засади, на яких повинне будуватися найкраще суспільство. Він позначає їх трьома словами народність, самодержавство і православство. М. А. Бердяев в роботі «Русская идея» пише про слов'янофілів: «Они утверждали три основы России — православие, самодержавие и народность, но понимали их иначе, чем официальная правительственная идеология, в которой православие и народность были подчинены самодержавию. На первом месте у них стояло православие» [4, с. 86]. Дійсно в слов'янофільській триаді «православие-самодержавие-народность» на першому місці стоїть православство. Це пояснюється тим, що реалізацію свого соціально-морального ідеалу слов'янофіли, і Хомяков зокрема, пов'язували з просвітою, з вчителюванням, з розповсюдженням в суспільстві християнських норм життя, християнських, звичайно, в розумінні слов'янофілів. Джерелом просвіти є православна церква, а не світ і не державно-національна, самодержавна влада.

Таким чином, шлях до моральної злагоди, за Хомяковим, йде через соціально-релігійні, освітні установи, у створенні яких повинні брати участь всі класи, всі прошарки суспільства. Найбільш вільнолюбним західникам Хомяков рекомендував максимально обмежити позіхання на власне розуміння морального і суспільного обов'язку, що відрізняється від народного органічного сприйняття моральних, християнських заповідей. Всі повинні виявляти дійсне бажання «жертвувати самолюбивою личністю своєю для святої Русі».

Деякі суттєві роздуми з приводу критики етичного романтизму слов'янофілів були висловлені істориками російської філософії ще на початку ХХ століття. В першу чергу слід назвати імена С. М. Булгакова, С. Л. Франка і Г. В. Флоровського. Найбільш фундаментальною і глибокою вбачається критика Г. В. Флоровського. Він писав, що незаперечний авторитет інституту общини і трьох відомих принципів суспільного устрою у слов'янофілів перетворює ці принципи і цей інститут фактично в етичні категорії. Моральні цінності любові і милосердя якимось занадто тісно переплетені у Хомякова з цінностями общини і церковної (православної) просвіти. Побутовий і суспільний уклад, що має забезпечити найбільш повне втілення в життя засад любові, витісняє, якщо не замінює, у нього самі ці засади. Община, церква і самодержавство ставляться на місце милосердя, любові і благочестя.

Замість звернення до конкретної людини Хомяков апелює до суспільства і суспільних інститутів. Флоровський називає такий зсув або перекинування адресата морального імператива етичним натуралізмом. За Флоровським, постійні звернення до романтичних ідеалів, царств справедливості, любові або правди, пошуки праведного царя або праведного суспільства виникали з глибин російської національної самосвідомості, обтяженої підсвідомими шарами язичеської етнічної культури. Будь-які еретичні, каббалічні або соціалістичні ідеї щодо перемоги в майбутньому царства правди тільки стимулювали, слугували каталізатором, згідно до Флоровського, виходу на поверхню цих шарів, що знаходило вираз в численних смутах, типових для російської історії.

Такими є загальні риси критичної богословської позиції Г. В. Флоровського. Проте богословська критика етичного романтизму не повинна відмінити або замінити критику власне філософську. Адже етичний романтизм або етичний натуралізм не зовсім легітимний і з точки зору етики як науки про автономну, таку, що має власні засади (крім релігійно-метафізичних або загально-людських) моральності.

В нас час, коли однією з духовних основ українського суспільства може бути мораль релігійна, до етичного романтизму слов'янофілів можна відноситись по-різному. Можна безперечно відкидати його, а можна відноситися до нього як до одного з варіанту вирішення проблеми вибору того суспільного ідеалу, на

основі якого відбуваються пошуки подальшого шляху розвитку українського суспільства.

Література

1. Флоровский Г. В. Метафизические предпосылки утопизма // Вопросы философии. — 1990. — № 10. — С. 84.
2. Черкашин Д. С. Комуністичний ідеал і дійсність. — Харків, 1970.
3. Хомяков А. С. (По поводу Гумбольдта) // Хомяков А. С. О старом и новом. М., 1988.
4. Бердяев Н. А. Русская идея // О России и русской философской культуре. М., 1990.